23. Idézi Wolfgang Iser, *Az olvasó szerepe Fielding „Joseph Andrews" és „Tom Jones" című regényeiben = Olvasáselméletek,* szerk. Dobos István, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2001, 182–209, itt: 184.

24. Niklas Luhmann, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója = Testes könyv I.,* szerk. Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s. k., Odorics Ferenc, ICTUS és JATE, Szeged, 113–160, itt: 117.

25. Az idézetek helye elszórva: Gérard Genette, A*z esztétikai értékről = Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből,* szerk. Szávai Dorottya, Kijárat, Bp., 2007, 182–200 (Spatium, 8). Továbbá Marcel Proust, *Álmok, szobák, nappalok (Contre Sainte-Beuve),* Filum, Bp., 1997, 160.

26. Idézi Iser, *i. m.*, 184.

VISY BEATRIX

„Eltűnni csak"

A HALÁL MINT KÁNON- ÉS KULTUSZFORMÁLÓ BORBÉLY SZILÁRD ÉLETMŰVÉBEN

A szerző halálának recepcióformáló, sőt, kánonalakító hatásával a *Nincsteleneken*ről írt tanulmányom során szembesültem. Borbély Szilárd halála ugyanis épp keresztbe vágta a néhány hónappal korábban megjelent regény kortárs kritikai fogadtatásának szokásos folyamatát, a fürgébb recenziók már megjelentek, lezajlott néhány kritikusi beszélgetés, bizonyos díjakat már kiosztottak, de a kritikák egy része még készült, íródott, megjelenésre várt. Már önmagában is tanulságos lenne, hogy az alkotó halála hogyan befolyásolta, formálta át a regény befogadásának folyamatát, az értékelések irányát, hangvételét, értelmezési kereteit. Jelen szöveg azonban egy ennél is tágabb kontextust vizsgál, egy olyan irodalomtörténeti, irodalomszociológiai pillanatot, amelyben az életműről, az alkotó alakjáról írtak, a halált követő szövegek, gesztusok, tettek, kulturális szerveződések jelei, jelenségei éppen egy lehetséges, csírázó kultusz irányába mutatnak vagy legalábbis kultikusan (is) érthetők. Fontos elmondanom, hogy témámmal nem szándékozom senkit és semmit provokálni, csupán igyekszem nyomába eredni olyan jelenségeknek, kérdéseknek, összefüggéseknek, amelyek egy kultusz kialakulásának lehetőségeit, folyamatait érinthetik.

Borbély Szilárd 2014. február 19-i, a híradások nagy részében „tragikus" vagy „tragikus hirtelenségű" jelzőkkel illetett halála, értsd öngyilkossága, lezárttá, szinte megmásíthatatlanul végérvényessé tett egy életművet és egy alkotói pályát. A megdöbbenés, megrendülés, felfoghatatlanság első természetes reakcióitól kezdve a nekrológok, búcsúbeszédek, összegzések, továbbá az azóta megjelent írások, emlékezések, alakjának szentelt konferenciák ezt a „megmásíthatatlan végérvényességet" igyekeznek feldolgozni, megérteni, jobban érteni. Ennek az életműnek immáron kitörölhetetlen része a „tragikus halál", az öngyilkosság, amely tagadhatatlanul nagyon erős értelmezési keretbe helyezi az addig alakuló, gomolygó recepciót, az interpretációk számtalan irányára nyitott műveket. Ma már így mondjuk: életművet. S éppen ez, az önkezűleg elvetett élet lehet a kultusz kifejlődésének magja. Az öngyilkosság nemcsak az elkövető egyén és tevékenysége, alkotásai kapcsán vet fel az adott sorsra vonatkozó kérdéseket, hanem mindig az őt körülvevő közegre, társadalomra vonatkozóan is. Hogyan reagál egy ilyen „tragikus", „hirtelen" eseményre, hogyan indulnak be a személyes és társadalmi felelősségválla-

lás, esetleg bűntudat gépezetei; miért érzi szükségét, hogy magyarázatokat, értelmezéseket adjon a történtekre, és mit tud, akar kezdeni a hátrahagyott életművel?

Több példa is kínálkozik, hogy a tragikus, hirtelen, váratlan, korán jött, különös körülmények között bekövetkezett halál az irodalmi vagy más kultuszok kialakulásában és működésében hangsúlyos szerepet és figyelmet kap, elég például Csokonai, Petőfi, Ady vagy József Attila sorsára, életére gondolni.[1] Bár az öngyilkosság valóban kiemelt tényezőnek tűnik a kultuszképződésben, önmagában azonban nem elegendő. A tragikus sorstörténetek konstruálhatóságában jól jön, ha más erőteljes életrajzi, de leginkább származással, gyermekkorral kapcsolatos „nem átlagos" tényezők is adottak, ám talán még ennél is fontosabb, hogy a küzdelmes, nehéz sorssal és megrázó halállal egy kiemelkedő tehetség, életmű, nagy emberi teljesítmény feszüljön szembe, aranyfedezetként, amint azt a József Attila-kultusz kialakulásáról Tverdota György írja.[2] Amennyiben elfogadjuk ezeket a tényezőket, az egymásnak feszülő, feszíthető kettősséget, tehát a kiemelkedő emberi, szellemi, tehetségbeli nagyságot a vele szembe álló nehéz sorssal, feltételként, kiindulási alapként, akkor némileg megnyugodhatunk afelől, hogy a kultuszok kialakulásában mégiscsak valamiféle érdem, vélt vagy valós értéktulajdonítás játszik szerepet, „érdemtelen" személynek mintha nem lehetne kultusza, ugyanakkor azt is kell látni, hogy a rendkívüli, tragikus sors talán mégsem szükségszerű feltétel, inkább kínálkozó, a kultuszképződésben könnyen megjátszható „tünetcsoport", hiszen ezek hiányában is vannak jelentős irodalmi kultuszaink, ilyen Arany Jánosé vagy Jókai Móré. Ez utóbbi példákban más, a kultusz kialakulását segítő elemek működnek a vitathatatlan tehetség mellett, például kalandos életfordulatok, önimázsteremtés, népszerűség, hosszú élet vagy jellembeli nagyság, tisztaság.

Borbély Szilárd esetében most mégis a halál kultuszképződésben betöltött szerepét kell megvizsgálni. Halálakor már az első híradásokban, reakciókban a mély döbbenet és a segítségadás, ráfigyelés (vélt) elmulasztásának kínos felismerése van jelen. „Nem vettük észre, hogy nem megy tovább."[3] Az öngyilkosság a befogadó közeg, a társadalom szempontjából azért kiemelten fontos körülmény, mert nem engedi meg a közönyt, a továbbhaladást, még korunkban is kezdeni kell vele valamit a morál és a lelkiismeret jegyében, még ma is társadalmi, etikai, értékrendbeli kérdésekkel szembesít, az emberekben metafizikai lázadást szít.[4] Az ilyen halállal terhelt élettörténetekből általános emberi, vagy kifejezetten magyar sormintázatok olvashatók ki, olyan önmegértési alakzatok, amelyek az irodalmi művektől eltérően a valós életből származnak, referenciálisak, de már minősített, hitelesített művek egész sorával, esetleg egy már (szinte) kanonizált életmű által kiemelkednek a hétköznapiból, és ez a kivételes, fájdalmas sors épp ezeknek a műveknek a segítségével azonnal visszaigazolható, magyarázható, értelmezhető.

Bizonyos, hogy a halál ideje, módja, körülményei nemcsak egy lehetséges befejezést adnak Borbély Szilárd életének és életművének, hanem visszahatnak az írói oeuvre egészére, újraírják, újraértelmezik azt, soha többé nem lesz teljesen ugyanaz, mint aminek a halála előtti napon mutatkozott.[5] Az átértelmezés, a versek, drámák és a regény halál felőli olvasása már közvetlenül az első összefoglalásokban, cikkekben, búcsúszövegekben megkezdődik,[6] átrendezve, jóllehet, esetleg csak ideiglenesen, az egyes művek erőviszonyait, jelentőségét, az életműben addig elfoglalt he-

lyét. Bizonyos szöveghelyek kifejezetten a halál előzményeként, jóslatként, a sors előrevetítéseként kerülnek előtérbe,[7] és ezekben az esetekben gyakran megtörténik, hogy a szépirodalmi szöveget argumentumként, alátámasztásként citáló megrendült búcsúzó megfeledkezik arról, hogy a versek alanya nem azonos a biográfiai énnel.

Mivel az öngyilkosság általában nem vezethető vissza egyetlen okra, a gyászmunka során, az átértelmezés folyamataiban számos életrajzi, lélektani, morális, de még esztétikai tényező is szerepet kaphat annak érdekében, hogy szelektálás, elrendezés, kiemelés, felnagyítás és más eljárások segítségével az ok-okozati láncolatok, narratívák megszülethessenek a veszteség felfoghatatlanságának, érthetetlenségének magyarázata- és feloldásaképpen.

A Borbély Szilárd halála után megalkotott sorstörténetekben a származás, a nyomorúságos gyerekkor és a szegénység kiemelése kap hangsúlyos szerepet e narratívák kezdőpontjaként. A szerző halála előtt fél évvel megjelent *Nincstelenek* életrajzi, korlátozott fikcióját, a gyerekkori szorongató környezet, a család és az azt magából kivető falu ábrázolását egyáltalán nem volt nehéz e narratívák kezdeteként, de időnként a tragédia megértésének fontos elemeként kezelni. Mintha maga a szerző adná olvasója kezébe az öngyilkosság magyarázatát, a mű egyes olvasatai szerint mintegy szándékoltan, összegzésképpen, végrendeletként: „Ezzel búcsúzott különben, ezzel a beszámolóval, a *Nincstelenek*kel, a tökéletes és maradéktalan megfosztottság regényével. Ebből is látszik, hogy küldött volt, a mélységből érkezett, onnan kiáltott, és azért kellett lehatolnia minden szenvedés gyökeréig, hogy felébresszen minket a létfeledés elégedettségéből."[8] A *Nincstelenek* műfaji meghatározása („életrajzi alapú, tehát korlátozott fikció"), a mű megjelenésének paratextusai már egyértelműen mutatják, hogy a tények, referenciális kapaszkodók elbizonytalanításának szerzői játékával, élet és mű közötti határok kérdésessé tételével, folyamatos átlépésével az önmitizálás már a szerző életében megkezdődött. Ám az életrajzi és alkotói én határainak elmosására, az életesemények, traumák szépirodalmi transzformációjára nem a *Nincstelenek* az első példa. Ennek kapcsán vethető fel, hogy mit kezdjünk például azzal a jelenséggel, hogy Borbély Szilárd a Debreceni Egyetem oktatói oldala és más internetes felületek szerint 1963-ban született, míg a regény a belső borítón a szerző gyerekkori fényképe alatt 1964-es születési dátumot tüntet fel (és más életrajzi adatot nem). A fülszöveget Borbély írta, tehát a megjelenés előtt bizonyára látnia kellett a borítótervet.[9] A két különböző születési évszám azóta is kavarog az on- és offline világban, attól függően, ki hova nyúl adatokért.

Az összefoglalókban, de Borbély vallomásaiban, interjúiban is helyet kap az a kultuszképződés szempontjából is lényeges életrajzi elem, fordulat, hogy a tudatára ébredt fiatal személy hogyan száll szembe a szegénységben, távoli, elzárt faluban töltött gyerekkorral, a származással, hogyan küzdi le tudatosan annak hátrányait, bár az ilyen pályákra jellemző bizonyítási kényszer, kisebbségi komplexusok őt is érintik mindeközben. Kiemelkedő tehetség, aki elhagyja, de ezzel el is árulja determináló közegét.[10] A szépírói és tudományos pályakezdés, az alkotóvá, oktatóvá válás lehetőségei és nehézségei, a nem mindig méltányos, felemás elismerés, és a szerző ezekhez való viszonya változó figyelmet és jelentőséget kap a néhány oldalas összefoglalásokban.

A szerző szüleit ért rablótámadás viszont minden narratívában kiemelt helyet kap, Borbély öngyilkosságának okait, előzményeit, sőt a pálya töréspontját, poétikai átalakulását is ehhez a rablógyilkossághoz szokás visszavezetni, aminek minden elbeszélésben helyet követelő körülménye, hogy 2000 karácsonyán történt, és hogy sikertelen, elszabotált nyomozás után az ügy tettesek, felelősök megtalálása nélkül zárult. A szülők és a szerző tragikus halálesetei sokszor olyan erős ok-okozati összefüggést kapnak, hogy a Borbélyról szóló írások szinte eltüntetik a kettő között eltelt tizenhárom évet.[11] Pedig tudható, hogy a két időpont között több fontos, ráadásul pozitív életesemény is történt, valamint hogy az alkotó néhány évnyi hallgatás után többféle műfajban, formában is megpróbálta feldolgozni a traumát.[12] A kegyetlen gyilkossággal szembeni tehetetlenség, az emberi gyarlósággal való közvetlen szembesülés, a létezés hiábavalóságának tapasztalata és a művekben megnyilvánuló társadalmi érzékenység az öngyilkosság felől olvasva szintén jelentőséget kap és ok-okozati összefüggéseket sejtet.

Ám a kultikus közelítés során önmagában nem az életrajzi, alkati jellemzők számbavételének van jelentősége, hanem annak, hogy miként rendeződnek ezek a tényezők narratívákba, hogy állnak (állíttatnak) össze sorstörténetté, logikai láncolattá, és ezek milyen jelentéseket kapnak.

A szerző köré épített élettörténetek, sorsnarratívák olvastán élet és esztétikum határainak felold(ód)ását érzékelhetjük; ez, a romantika óta élénken jelenlévő és ható viszonyulás- és szemléletmód még a kortárs irodalmat is jellemzi, hiába kívánták a 20. század különböző irodalomtörténeti és -elméleti iskolái a „szerző halálát", a mű, a szöveg autonómiáját, a szerző és művének szétválasztását, az életrajzból levezetett értelmezések háttérbe szorítását. De kár lenne tagadni, az életnek lehet némi esztétikuma, válhat jelentésessé és szimbolikussá, különösen, ha olyan személyekről van szó, akik bizonyos, hozzájuk társítható értékek, jelentések révén kultuszok tárgyaivá válnak. A hatások mindkét irányba működnek, az élettények esztétizálódnak, a művek pedig, ahogy ezt már hangsúlyoztam, referenciapontokat kapnak, visszavezettetnek az alkotó életére, jellemére, belső motivációira, a szerző drámai szereplőként, de legalábbis regényhősként lép elénk. A halálesetet követő hosszabb-rövidebb életrajzok a valóságelemek, a körülmények komplexitásának, árnyaltságának háttérbe, míg az ok-okozati levezetések, a kerekké formálás előtérbe helyezésével ezt a tendenciát erősítik. És ez akár két mondatba tömörítve is működtethető: „A részletek, iszonyatos ezt így leírni, szépen egymásra következtek. A nehéz gyerekkora, a kisebb viharral induló költői pályakezdése, az egyetemi-akadémiai álságok világába zárt oktatói hivatása, a cívisszagú Debrecen, ahol élt és dolgozott, az öreg szüleit sújtó karácsonyi rablógyilkosság…"[13]

Az irodalmi kultuszok jellegzetessége tehát, hogy együtt mozgatják a szövegekben mondottakat, a művek beszélőit és a szerző életének elemeit, megnyilvánulásait.[14] Az élettények és az életmű elemei transzszubsztanciáción mennek át, magyarán átlényegülnek, s az ily módon létrejött, létrehozott pszeudopályaképek sajátos, szimbolikus jelentéseket kapnak. Az alkotóról való beszéd, a rá való emlékezés már az irodalmi vagy társadalmi közeg számára kínál alkalmakat valami számára fontos és érvényes tartalom kifejezésére, az önazonosság megvallására, közösség előtti és általi megerősítésére. Az alkotó és a kultikus közösség viszonyán túl az is hang-

súlyt kap, hogy milyen társadalmi jelentése van a kultusznak, mire használják azok a csoportok, akik életben tartják és terjesztik, hogyan próbálják értelmi, érzelmi, morális világuk legitimációjára használni, milyen jellegű ügyek mellé, mögé állítják a kultikus figurát. Jelen esetben például a szegénységkonferenciák vagy a társadalmi egyenlőtlenségek különféle kifejezési formái állíttatnak *in memoriam Borbély Szilárd.*

A halott szerző jelentésekkel teli sorsnarratívái elsőként a nekrológokban, búcsúbeszédekben formálódnak meg. Már ezeknek is fontos eljárása az ellentétek párosítása, ami eleve fordulatosra, hősiesre, drámaira formálja a személy életét: a származással, a szegénységgel az alkotó akaratereje, tehetsége, küzdelme feszül szembe, amely(ek)nek segítségével kiemelkedik gyermekkori közegéből.[15] A nehéz sorssal, az életbeli traumákkal, csapásokkal szemben pedig az egyén pozitív tulajdonságait szokás felsorakoztatni, ami például József Attilánál a vidámság, a játékosság, az érzékenység, az Borbély Szilárd esetében a csendes szomorúság, a szelíd mosoly, a megértés és a végtelen jóság. Nem egy összefoglalás a szakmai elismeréssel, sőt a *Nincstelenek* fogadtatásához (egyébként tévesen) társított hirtelen sikerrel a belső küzdelmet, a kilátástalanság érzetét állítja szembe.[16] Mindezekből talán érzékelhető, hogy a valóban fájdalmas ívű, tragikus végkimenetelű élet, akár már a halál másnapján átvitt és többletjelentéseket kaphat, hisz a történtekre reagálni kell, a felfoghatatlanság és a mély döbbenet magyarázatokat követel. A szelekció, az elrendezés, bizonyos életrajzi elemek kiemelése, okokként azonosítása, pozicionálása során Borbély alakja körül olyan sorsnarratívák körvonalazódnak, amelyek a sorstól, Istentől kimért egyéni szenvedést, nehéz életet, s ennek hosszú, békés, de végül tűrhetetlen viselését hangsúlyozzák, s ily módon, ezekkel szorosan összekapcsolódva kaphatja meg Borbély Szilárd is azt a vallásos indíttatású szenvedéstörténetet, amely számos kultikus figurának kijár, így lesz élete pokoljárás, stációk bejárása, passió, halála Golgota, költészete Ige, amelynek ajándékával az emberi szenvedés ellen tud szólni.[17] Mindezen természetesen nem csodálkozhatunk, hiszen a kegyeleti, vallási gyökerű nyelvhasználat, a biblikus és vallásos műfajok fogalomkészletének mozgósítása, a kultikus gondolkodásmód és retorika hosszú évszázadok óta a magyar irodalom és irodalomértés sajátja, ahogy ezt az irodalmi kultuszokról Dávidházi Péter, Margócsy István és Takáts József egyaránt állítja.[18] E szekularizált krisztusi passió megformálhatóságának fontos mozzanata, hogy a szerző nehéz sorsa és az öngyilkosság ténye önfeláldozássá, és értünk, befogadókért, felelős írástudókért, emberekért vállalt áldozattá lényegüljön át. És hogy ez mennyire így történik Borbély esetében, az ide köthető idézetek sokasága is mutatja: „Borbély Szilárd írói munkáját mint felvállalt áldozatot érthetjük meg. Akkor felismerhetjük, hogy miután megtörtént élete legnagyobb botránya, kettős terhet vett a vállára." „Mert ennyiben megváltó a Te halálod is, a gyilkos embertelenség ellen emel szót…" „Minden sora vezeklés, egy újabb ostorcsapás."[19] Ahogy Tverdota György kimutatja a József Attila-kultusz kezdeteinél, erre az átlényegülésre elegendő néhány nap, a költő harmadnapra feltámadott. A szerzőre testált krisztusi, áldozati szereppel párhuzamosan azonban az egyéni és társadalmi felelősség, bűntudat szólamai is felcsendülnek.[20] A kultikus figura ezek által felemeltetik, nálunk, egyszerű és bűnös közösségnél tisztább és magasabb pozíciót kap, az érte, életéért, elvesztéséért érzett fájdalom, bűntudat megvallásra kerül.

Borbély Szilárd esetében hasonlóan gyors folyamat szemtanúi lehetünk, a baráti és szakmai szólamok a költő, a tudós, az ember hagyatékának olvasását, gondozását, megbecsülését tűzik ki feladatul, vezeklésül. A szerzőt övező nekro-logika (amely ilyenkor, érthető módon azonnal, ideiglenesen, felfüggeszti a kritikai szempontot az alkotó műveivel szemben) több változatát is kitermeli a szenvedésben rejlő áldozatnak, amelynek centrumát már nem a 19. század végéig érvényes hazáért, népért, nemzetért való áldozatvállalás vagy paraklétoszi szerep adja, hanem a 20. századtól kezdődően egyre inkább a lét súlyának mély megtapasztalása, hordozása és közvetítése, a társadalmi érzékenység, az emberi nyomorúsággal való azonosulás. Az irodalmi kultuszok alakulásában, ezen belül is a szerzőre vonatkoztatott vallási analógiák, vallásos kifejezések érvényesíthetőségében fontosnak tűnik, hogy a szerző kritikai megközelítése ne csak az alkotó közvetlen halála után, hanem a későbbiekben is háttérben maradjon, illetve, hogy a recepció rendkívül jelentős alkotónak értékelje őt. Úgy tűnik, mintha Borbély esetében a kultikus megközelítés elemei, lehetőségei adottak lennének, ezeket az irodalmi közeg önkéntelenül működteti, használja. A gyászbeszédekben és az azóta megjelent megemlékezésekben, kritikákban, írásokban, leszámítva az egy-egy műre, kötetre koncentráló tanulmányokat, tehát azokban a szövegekben, amelyekben a szerző alakja, alkata is teret kaphat, felfedezhetők és azonosíthatók a kultikus beszéd- és megközelítésmód vonásai.

Borbély Szilárd közel három éve halott. Ezért, értelemszerűen, kultuszról egyelőre semmiképpen sem beszélhetünk. Kutatásomnak célja inkább az volt, hogy feltárjam egy lehetséges kultusznak a kiindulópontjait, illetve, hogy rámutassak arra, hogy a kultikus megközelítésmód, a szerző felmagasztalása önkéntelenül is, a kultuszképzés szándéka nélkül is működésbe lép bizonyos helyzetekben, közegekben, az irodalmi életet és kultúrát ért váratlan vagy erős hatások esetében. Számomra továbbra is kérdés, hogy Borbély Szilárd halálával azért jelentek meg a kultikus megközelítés- és beszédmódra jellemző kifejezések, fordulatok, narratív eljárások, érzelmi-morális attitűdök, mert a szerző sorsa és életművének jelentősége, karaktere valóban megnyitja a lehetőségét a körülötte bontakozó kultusznak, vagy mert a magyar irodalom befogadásába, nyelvébe, észjárásába, megközelítési módjába valóban ennyire mélyen és erősen beleágyazott a kultikus szemléletmód és retorika.

JEGYZETEK

1. De más közegből említhetők akár a popkultúra legendás, és „rázós" halálukkal kultikussá váló alakjai, ikonjai: Elvis Presley, John Lennon, Janis Joplin, Jimi Hendrix, Jim Morrison, Kurt Cobain, Amy Winehouse stb.

2. Vö. Tverdota György, *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése,* Pannonica Kiadó, [Bp.], 1998, 15.

3. Keresztury Tibor nekrológja a költő halálát követő napon, Litera, 2014. február 20. http://-www.litera.hu/hirek/borbely-szilard-1964-2014 (utolsó megtekintés: 2016. október 4.).

4. Vö. Tverdota, *i. m.,* 89.

5. Radnóti Miklós József Attiláról írt sorait Borbélyra is érvényesnek érezhetjük: „A versek mindig külön hangsúlyt kapnak a halállal. A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen *egész* lesz s a kompozíció, melyet életében szinte testével takar, a test sírbahulltával láthatóvá lesz, az életmű fényleni és nőni kezd. A versek sugarat vetnek egymásra, a nagy versek megragyogtatják a közömbösebb dara-

bokat is, a halállal gyászoló éjszaka borul a műre, hogy sötétjén a gyöngébb fényű csillagok is felragyoghassanak. [...] És az olvasónak s nekünk, kortárs-költőknek megadatott az, hogy láthattuk a bámulatos metamorfózist, mikor egy folyton épülő mű teljesen készen átfordul az időtlen öröklétbe, a nemzet kincse lesz és népszerű lesz. S ehhez az kellett, hogy egy csodálatos kedvességű fiatal férfit kiszedjenek a tehervonat ütközői közül". Radnóti Miklós, *Jegyzet a hátrahagyott versekhez = Kortársak József Attiláról II,* szerk. Bokor László, s. a. r. és jegyzetekkel ellátta Tverdota György, Akadémiai, Bp., 1987, 1440.

6. A búcsúbeszédekben gyakran idézett Borbély-versek: „Csak elviselni / tudjam, mit elviselni másnak könnyű / volt." (*Hosszú nap el*); „És meghalunk mind itt / Az élet számára." (*A vakon született szekvenciája*).

7. „A félelemről kéne még beszélnem. A reggelekről, / amikor izzadságban ébredtem. Emlék nélküli álmok / után. És nem akartam semmit. Eltűnni csak. Csendet, / némaságot." (*Invaliden Strasse*)

8. Vári György, *Míg alszik szívünk Jézuskája. Borbély Szilárd emlékére,* 2014, február 20., http://-nol.hu/kultura/mig_alszik_szivunk_jezuskaja-1446089 (utolsó megtekintés: 2016. október 4.).

9. Ez esetben nem filológiai tévedésről (tévedések soráról) van szó: Borbély Szilárd, talán önmaga számára is megmagyarázhatatlan módon, játszott születési évszámával. Az időpont elbizonytalanításának, áthelyezésének egyfajta saját, nyomasztóan valóságos sorsból való kimozdítás, elmozdulás, eltörlés állhat a hátterében, vagy akár biografikus és szerzői én, a „civil" irodalomtörténész és a szépíró kettősségének jelzése.

10. A vele készült interjúkban beszélt erről: „Az egyéni kiutak rendszerhibák, ilyen az én esetem is. Kakukkfiókának születtem, és amikor ezt észrevették, kidobtak a fészekből. A megoldásnak társadalmi méretűnek kellene lenni." Kertész Anna, *Pusztító csend – Az év legfontosabb regényének nyomába eredtünk,* Vasárnapi Hírek, 2013. augusztus 4. (https://www.vasarnapihirek.hu/fokusz/pusztito_csend_az-_ev_legfontosabb_regenyenek_nyomba_eredtunk) A kakukkfióka-metaforát Borbély halálakor magyarázatként több portál is átveszi: KönyvesBlog (http://konyves.blog.hu/2014/02/20/borbely_816), Hajdú Online (http://www.haon.hu/sajnos-nem-adatott-meg-nekem-a-konnyu-sors/2486694), Szabolcs Online (http://www.szon.hu/nyiregyhaza/gyertyagyujtassal-emlekeztek-borbely-szilardra/2488567) (utolsó megtekintések: 2016. október 4.).

11. „Borbély Szilárd szüleit 2000 karácsonyán rablótámadás érte: édesanyja meghalt, édesapja súlyosan megsérült, majd néhány év múlva ő is meghalt." Csáki Judit, *„Az idő itt nem repül", Borbély Szilárd: Az olaszliszkai, Katona József Színház,* Revizor, http://revizoronline.com/hu/cikk/5777/borbely-szilard-az-olaszliszkai-katona-jozsef-szinhaz/; „Édesanyját a máig ismeretlen rablógyilkosok megölték a szülői ház folyosóján, édesapját olyan súlyosan megsebesítették, hogy a támadás után nem sokkal ő is elhunyt. A tragédiát újabb követte: Borbély Szilárd 2014-ben követett el öngyilkosságot." Izing Antal, *Tragédiák utóélete,* Hetek, Országos Közéleti Hetilap, 2015/4.

12. *Halotti pompa. Szekvenciák* (2004), *Egy gyilkosság mellékszálai* (2008), *Árnyképrajzoló. Körülírások* (2008). A traumafeldolgozás módjairól és lehetőségeiről a szerzővel készített interjúkban is részletesen olvashatunk, például vö. Bedecs László, *Egyszer láttam zsiráfot* = Uő, *Mi volt a kérdés? Beszélgetés kortárs magyar költőkkel,* Kijárat, Bp., 2010, 165–181.; Nagy Gabriella, *Borbély Szilárd: Nincs semmi remény,* http://www.litera.hu/hirek/borbely-szilard-nincs-semmi-remeny (utolsó megtekintés: 2016. október 4.).

13. Bazsányi Sándor, *Tragikus lassúsággal,* VS.hu, http://vs.hu/magazin/osszes/tragikus-lassusaggal-0220 (utolsó megtekintés 2016. október 4.).

14. „a kultuszban eggyé olvad az életrajzi, alkattani, sorstörténeti esetlegesség, s a szakrális eredetű, a világi területre átvitt nyelvhasználat és szokásrend. Az előbbi gazdag, konkrét és változó anyagot biztosít a tiszteleti formák számára, amelyekhez e formáknak bizonyos mértékig alkalmazkodniuk kell. Az utóbbi pedig bevett, kicsiszolt, előre gyártott formulákba szorítja és rendezi az önmagában kusza, alaktalan, szétfolyó életanyagot." Tverdota, *i. m.,* 99.

15. „A végtelen sár világából érkezett ő is, ott tanult bele a nyelv nélküli fájdalomba, testi nélkülözésbe, kataton brutalitásba, ez világos. Csak az nem érthető sehogy, csak az a csoda, hogy honnan vette az Igét, a nyelvet, hogy mindezt megszólaltassa versben és elmondja prózában." Vári György, *i. m.*; „De hiába a siker, hiába a díj, Borbély Szilárd elmenekült ebből a világból, amely csak szavakban ismeri a toleranciát." Hamar Péter, *Elment egy siratnivaló, igaz ember, Borbély Szilárd halálára,* Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle, 2014/1, 113.

16. „Irdatlan terhet cipelt. Fogalmunk nem lehet, hogy mekkorát." Keresztury, *i. m.*; „[V]eretes méltósággal hordta ki magában az ő saját tragédiáját.", „Nem ismerek olyat, aki nála erősebben érzékelte volna a létezés tragédiáját." „Mindent elért az irodalomban, amit csak lehetséges. Az utóbbi években a tenyerén hordozta a kritika. A legutóbbi könyve közönségsiker lett. Díjakat is kapott érte." Bazsányi, *i. m.*.; „Nem dohányzott, nem önpusztított, nem menekült. Az alkohol vagy a nikotin semmi nem volt ahhoz képest, amit ő nap mint nap mozgatott magában." Ughy Szabina, *Félelmetes csend,* http://librarius.hu-/2014/02/23/felelmetes-csend/; „Radnóti Zsuzsa dramaturg azt emelte ki megemlékezésében, hogy »most, amikor legújabb műve, a *Nincstelenek* kétség nélkül, szinte azonnal elfoglalta helyét a modern magyar irodalom remekművei között, a modernkori történelmi kataklizmák következményeit feldolgozni képtelen magyar vidéki Magyarország kísérteties rajzával, most amikor írója alkotói pályája csúcsára érkezett, […] most mégis feladta, szörnyű áron elhagyva földet és mindnyájunkat«." http://hvg.hu/kultura/20140221_Borbely_Szliard_halala_az_EMMI_osztozik (utolsó megtekintések: 2016. október 4.)

17. „most, amikor a *görög tragédiák pokoljárása*, szülei rettenetes elvesztése után […] az égiek megadták neki az élet kegyelmét". hvg.hu, *i. m.*; „Borbély Szilárd emberi és írói *szenvedéstörténete*"; „A *személyes szenvedéstörténet stációit* követhetjük nyomon nagy műveiben, de úgy és olyan különleges metamorfózissal, […] ami *Az Olaszliszkai*ban és a *Nincstelenek* című önéletrajzi ihletésű regényében már megrendítő országos látomássá tágul." Radnóti Zsuzsa, *Borbély Szilárd emberi és írói szenvedéstörténete,* Jelenkor, 2015/6.; A *Nincstelenek* az „eldurvult, mindenből kiábrándult emberi lények mélyvilági passiója." Jankovics Józsefet idézi a Hajdú-bihari Napló http://www.naplo.hu/kultura/2014/01/22-/lelkek-melyvilagi-passioja.naplo#registered; „[C]sak az csoda, hogy honnan vette az *Igét*, a nyelvet, hogy mindezt megszólaltassa versben és elmesélje prózában". Vári, *i. m.;* „A harag, gyűlölet, bosszúvágy *stációit* járta végig […] a mindmáig felderítetlen bűntény után." Mátraházi Zsuzsa: *Borbély Szilárd írói árnyai,* HVG, 2014/9., február 26; „Ó, Szilárd, szavad, gondolatod, ha volt, az utolsó pillanatokban, nem lehetett más, mint egykor a *Golgotán*: elvégeztetett." Imre László, *Borbély Szilárd búcsúztatása,* elhangzott 2014. március 4-én Debrecenben, Borbély Szilárd temetésén, Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle, 2014/1, 117. (kiemelések: V. B.)

18. A magyar és világirodalmi kultuszkutatás alapvetései: Dávidházi Péter, *„Isten másodszülöttje". A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza,* Gondolat, Bp., 1989.; Margócsy István, *A magyar irodalom kultikus megközelítései,* ItK, 1990/3.; Takáts József, *A kultuszkutatás és az új elméletek = Hatalom és kultúra I. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10. előadásai),* szerk. Jankovics József, Nyerges Judit, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp., 2004.

19. Urfi Péter, *A mi sebünk – Borbély Szilárd halála,* http://magyarnarancs.hu/nekrolog/a-mi-sebunk-borbely-szilard-halala-88878; http://konyves.blog.hu/2014/02/20/borbely_816; (utolsó megtekintés: 2016. október 4.) Továbbá: „Tíz év alatt megteremtett egy sok műfajú, tágas szövegvilágot, amelyet az ő szenvedése tart össze, *de nem róla szól. Hanem rólunk.*" Urfi, *i. m.;* „A mosolygás. Hogy legyen valaki, aki *mosolyogva fogadja el helyettünk is azt a súlyos terhet*, aminek hordozásához kevesen lettünk volna ilyen hosszan olyan erősek, mint te." Bazsányi, *i. m.*; *„[N]em a te terhedet* volt hivatott könnyíteni a fájdalmak megfogalmazása, *hanem a miénket, és te a traumák újraélését is vállaltad ezért. Értünk.* Hála mindenért! Nyugodjon békében a test, lelked útját derű kísérje és terjedjen tovább szellemed!"; „[H]a valakihez többször lehetett és kellett volna szólnom, az te vagy. Mert *ha nem is magadért, de miattunk talán maradtál volna*, ha igazán tudod és elhiszed, mekkora súlya van a fizikai jelenlétednek, s mindannak, ami páratlan érzékenységednek köszönhetően a kezed alatt született." Áfra János, *Borbély Szilárd emlékére,* http://kulter.hu/2014/02/borbely-szilard-emlekere/ (utolsó megtekintés: 2016. október 4.); „Hitte-e, amit ekkor mondott? Azt gondolom, igen: *hitte a mi nevünkben, az »ittmaradók« érdekében,* megmutatta ennek a hitnek és életszeretetnek a helyét, amelyet ő maga nem tudott kitölteni." Angyalosi Gergely, *Borbély Szilárd,* Alföld, 2014/4.; (kiemelések: V. B.)

20. „Borbély Szilárd halála is *a mi lelkünkön szárad. Az enyémen is.*" Braun Róbert http://braunrobert.blog.hu/2014/02/20/meghalt_borbely_szilard; „Tudnod kellett, hogy nincs tovább, hogy ebből már nem lehet felállni, tisztán látszott az arcodon – és én ezt nem hittem el Neked. Nem hittem el, drága ember, és *most vihetem ennek súlyát örökségként én is.*" Keresztury, *i. m.; „Örökké szégyellni fogom*, hogy nem érzékeltem, egy mindenre elszánt, végsőkig elkeseredett ember hangja szólal meg…"; *„Bűntudatom van mindnyájunk miatt,* akik itt éltünk veled Debrecenben, a te »Dogville«-edben, és mégsem ismertünk eléggé, nem voltunk kellőképp hálásak a jelenlétedért."; „Mi, itt Debrecenben *különös felelősséggel tartozunk.*" Áfra, *i. m.*; (kiemelések: V. B.)